

Nada M. Sekulić

O KRIZI DEMOKRATIJE DANAS – TRAŽENJE ALTERNATIVA

SAŽETAK

U ovom radu studentski i građanski protesti koji su započeli u Srbiji nakon pada nadstrešnice na železničkoj stanici u Novom Sadu krajem 2024. godine sagledani su iz šire perspektive krize liberalne demokratije, a ne samo kao lokalni politički fenomen specifičan za Srbiju.

KLJUČNE REČI

kriza liberalne demokratije, korupcija, direktna demokratija, studentsko-građanski protest

Uvod

U ovom radu studentski i građanski protesti koji su započeli u Srbiji nakon pada nadstrešnice na železničkoj stanici u Novom Sadu 2024. godine sagledani su iz šire perspektive krize liberalne demokratije danas, a ne samo kao lokalni politički fenomen specifičan za Srbiju. Kriza o kojoj je reč globalno se ispoljava kroz tendencije pada učešća građana na predstavničkim izborima, rast netransparentnosti u procesima odlučivanja i načinima raspolaganja javnim resursima, te kroz smanjivanje mogućnosti građana da participativno kroz institucije utiču na okolnosti koje se tiču njihovih neposrednih interesa. Kriza se takođe ispoljava kroz globalni rast korupcije i sve veće razlike u bogatstvu, koje vode sve većim razlikama u moći odlučivanja i ukazuju na raskorak između formalne političke jednakosti i stvarne ekonomske nejednakosti. U tom kontekstu, javni protesti pojavljuju se ne samo kao oblici legitimnog vaninstitucionalnog participativnog delovanja građana u cilju rešavanja kontingentnih problema, već kao pokazatelj strukturne i dubinske krize demokratije danas.

U radu su prezentovani pristupi više autora koji se iz različitih uglova bave strukturnim aspektima savremene krize demokratije. Izbor ovih autora, koji svoju kritiku grade na heterogenim teorijskim pozicijama, napravljen je bez namere da rad pruži sistematičan teorijski pregled različitih orijentacija (npr. teorije postdemokratije, teorije društvenih pokreta itd.),

već sa heurističkim ciljem da se predstavi gradacija od „slabe” i unutrašnje kritike preko reformističke do radikalne, kroz izbor nekoliko reprezentativnih autora (Habermas, Van Reybrouk [*Van Reybrouck*], Krauč [*Crouch*], Rajt [*Wright*], Volin [*Wolin*], Greber [*Graeber*], Bukčin [*Bookchin*]) i da se u odnosu na te okvire locira i analizira studentsko-građanski pokret u Srbiji danas. Dok Habermas problem demokratije primarno locira u sferi komunikacije i legitimacije, te predlaže unapređenje deliberativnih procedura, radikalniji autori sve više naglašavaju strukturna ograničenja, uključujući ekonomske i institucionalne odnose moći. Ova linija kulminira u teorijama poput Bukčinove, koje zagovaraju temeljnu reorganizaciju političkog i ekonomskog života kroz direktno demokratske i komunalne forme i vode područstvljenju države.

U drugom delu rada analiziran je tekući studentsko-građanski pokret u okviru savremenog društvenog konteksta u Srbiji koji je bio osnov za pokretanje protesta, kao i kroz analizu ciljeva i organizacionih načina delovanja, uz povezivanje sa pristupima autora koji su predstavljeni u prethodnom poglavlju i primerima na koje se oni oslanjaju.

U zaključku je pokret lociran prema stepenu svoje radikalnosti u prethodno navedenim heurističkim okvirima, koji su postavljeni u osnovnom konceptu rada.

Liberalna kritika savremene krize demokratije

Liberalno-demokratski poredak, koji predstavlja temelj i osnovni vid savremenog tumačenja demokratije, zasniva se na skupu institucionalnih principa koji uključuju slobodu izražavanja i udruživanja, slobodne i fer izbore, vladavinu prava i medijske slobode. Pišući o vremenu u kojem danas živimo kao o postdemokratskoj fazi liberalne demokratije, Krauč (Crouch 2004) i Van Reybrouk (Van Reybrouck 2016) ukazuju na paradoksalne trendove u primeni ovih načela. Iako s jedne strane postoji sve više država koje bar formalno usvajaju principe demokratskih izbora, sve je niže učešće građana na njima (Hooghe and Kern 2017), sve je niža njihova participativnost u određivanju okolnosti koje se tiču neposredno njihovih interesa i same egzistencije, sve je veća koncentracija odlučivanja u elitnim ekspertskim ili privatnim krugovima društva (Parvin 2017). Pitanje demokratije suženo je na uređenje i sprovođenje izbora, paralelno sa njihovom povećanom komercijalizacijom i manipulacijom građanima. Sve ovo prati gubitak legitimiteta političara, *de facto* slabljenje institucija i mehanizama koji u državi treba da obezbede celovito demokratsko funkcionisanje društva (OECD 2025), a ne samo izborni proces, uz neravnomernost i komercijalizovan izborni medijski

spektakl. Krauč ovaj proces naziva postdemokratijom¹. Slabljenje demokracije u tom kontekstu sagledava se kao raskorak između formalne političke jednakosti i realnih dispariteta, koji dovode do neproporcionalnog jačanja moći elita i slabljenja značaja javnog sektora, što se sekundarno reflektuje i na izborne procese. Oba autora se u osnovi zalažu za političke i institucionalne reforme i inovacije (naročito kada je reč o Van Rejbruku, koji se, oslanjajući se na primere u istoriji, zalaže za formiranje građanskih skupština na osnovu žreba), s tim što Krauč jasnije referira na potrebu da se poveća kontrola i ekonomskog, a ne samo institucionalno-političkog sektora. Ovi pristupi se u osnovi zalažu za unutrašnju reformu i poboljšanje postojećeg sistema ostajući u granicama kapitalističkog uređenja.

Liberalnu kritiku savremene krize demokratije koja zaobilazi uticaj ekonomije na demokratiju verovatno na najreprezentativniji način predstavlja Habermasova kritika javne sfere. Još u njegovoj *Strukturalnoj transformaciji javne sfere* (Habermas 1991 [1962]) naznačena je istorijska degradacija javne sfere kao stecišta liberalne demokratske svesti. Javna sfera nastala je, prema Habermasu, slobodnim delovanjem privatnih građana u nezavisnim prostorima okupljanja i domenima društvenog funkcionisanja između države i kapitala, kroz racionalnu i neisključujuću debatu o pitanjima od javnog interesa. Međutim, prema Habermasu, u 20. veku dolazi do snažne komercijalizacije, manipulativnosti i zabavni karakter medija rastu, a publika se sve više ograničava na funkciju potrošača informacija, i time pasivizira. Javna sfera slabi, zahteva sve manje političkih kompetencija, a racionalna debata postaje elitistička i sve manje povezana sa popularnom kulturom. Frejzer, ali i mnogi drugi autori, ukazali su na više nedostataka ovakvog tumačenja javne sfere (Benhabib 1986; Negt and Kluge 1993 [1972]; Fraser 1997 itd.).

Zajednički prigovor ovih autora, mada sa različitim težištima kritike, jeste da Habermas zanemaruje nejednakosti koje oblikuju javnu sferu. Jedan od prigovora Frejzer (Fraser 1997:75) odnosi se na konsenzus kao ideal postignutog dogovora kroz raspravu. Demokratski prostori imaju inherentno heterogeni karakter i glasovi koji ih predstavljaju ne mogu se apstrahovati i podvesti pod zajednički imenitelj, te se demokratski procesa njihovog udruživanja razvija distribucijom prihvatljivih razlika i disperzivnim odlučivanjem. Nadalje, postavljanjem oštre granice između privatne i javne sfere i zamišljanjem javne sfere (u njenom idealnom obliku) kao oslobođene od države i tržišta, tj. kao prostora koji nije izložen neposrednoj prinudi,

1 Iako se sâm termin postdemokratija javlja i pre Krauča, tek njegov rad iz 2000. godine predstavlja prvu sistematsku konceptualizaciju pojma kao analitičke kategorije u savremenoj političkoj teoriji. Pojam je dalje razvijan u savremenoj literaturi u različitim pravcima (Hocking and Lewis 2007; Blühndorn 2019 itd.).

demokratski prostori i domeni su, uslovno rečeno, prebačeni u prostore koji su, ma koliko kulturno bitni, egzistencijalno marginalni – u čitalačke klubove, kafane, salone i domen žurnalistike i vesti. Gotovo usput, Frejzer pominje da Habermas nigde ne razmatra demokratske prostore i prakse koji počivaju na socijalističkim idejama, ne razrađujući tu kritiku (Fraser 1997:41–69), već razvijajući umesto toga svoje tumačenje „jake” i „slabe” javnosti. Slično Bendžaminu Barberu (Barber 2005), namera ove podele je da se ukaže da prostor javnog diskursa mora biti povezan sa moći da se donose odluke („jaka” javnost), tj. sa mehanizmima koji rezultate neke rasprave mogu staviti u dejstvo. Time se naglašava da se demokratski potencijal lokalnih zajednica, a time i najšireg građanstva, ne ostvaruje prosto kroz razmenu mišljenja.

Habermas je u kasnijim radovima usvojio neke od primedbi (Habermas 2017), pomerivši donekle težište istraživanja na definisanje uslova mogućnosti demokratskog dijaloga, obrativši pažnju na to da se učesnici javne sfere često ponašaju iracionalno ili u skladu sa svojim privatnim interesima, te da racionalna rasprava sama po sebi nije podrazumevano polazište razgovora. On takođe jasnije prepoznaje asimetričan odnos u pristupu resursima i medijima.

Teško da se neko neće složiti da racionalnost mora biti krucijalna komponenta demokratskog razgovora. Međutim, suština prigovora Habermasu nije u poricanju važnosti takvog razgovora, već u tome što se horizont njegove kritike odnosi na proceduralne uslove funkcionisanja demokratije i komunikativnu racionalnost, a sva ostala pitanja, ukoliko se uopšte pojavljuju, pozadinska su.

Međutim, pitanje je – da li današnja kriza demokratije započinje veoma davno, samim uspostavljanjem modela liberalne demokratije na istovremenom utemeljenju demokratske javnosti i na načelu zaštite privatne svojine, uz prećutne pretpostavke da su ta dva načela kompatibilna i da između njih neće doći do kolizije? Da li živimo upravo u vremenu takve kolizije i da li je prevazilaženje krize moguće bez institucionalno podržanih, participativnih prostora demokratije koji povezuju rad, novac i upravljanje sa javnim interesom i dijalogom?

Građani građanima – radikalna kritika liberalne demokratije

Volinov koncept „kontrolisane demokratije” (*managed democracy*) (Wolin 2008) i Rajtov koncept „realnih utopija” (*real utopias*) (Wright 2010; Hahnel and Wright 2016) objašnjavaju ove napetosti iz perspektive neophodnosti jačanja participativne demokratije, sa različitim naglascima. I Volin i Rajt smatraju da u liberalnim teorijama i praksama postoji nedovoljno

adresirana suprotnost između kapitala i demokratije. Međutim, dok Rajt smatra da je moguća postepena transformacija kapitalizma u socijalizam, Volin smatra da su potrebne radikalne promene.

Rajt se u osnovi zalaže za celovitu ekonomsku transformaciju društva sa ciljem podruštvljavanja ekonomije. Istovremeno, Rajt pokušava da pokaže da elementi socijalističke transformacije društva ne moraju počivati na principima nedemokratskih socijalističkih režima poput onog u SSSR-u. Njegov koncept participativne ekonomije predstavlja viziju potrebnih promena u savremenom kapitalizmu kako bi društvo počivalo na humanim načelima i ojačalo građane kao aktere tog procesa. U odnosu na Volina ili, naročito, autora poput Grebera ili Bukčina, čiji radovi su operativno poslužili kao vrsta uputstava za organizovanje savremenih protesta *in situ*, reč je o viziji u kojoj nema mnogo tehničkih i operativnih detalja, već namere da se pokaže da postoje realne alternative kapitalizmu, da ekonomski odnosi predstavljaju društvene odnose i da ih je moguće organizovati na humaniji način. Mi živimo u vremenu u kojem se finansijski odnosi ne tumače kao društveni, međuljudski odnosi, već kao apstraktni principi koji su iznad njih i određuju ih poput nužnih i neupitnih zakona, iako su, istorijski posmatrano, postojali društveni sistemi u kojima ekonomski odnosi nisu imali primat nad društvenim. On predlaže različite „intersticijalne” strategije koje bi omogućile da se sistem iznutra postepeno promeni, a ne rušenjem celog sistema, i upravo zato svoju viziju naziva realnom utopijom. Osnovno načelo puta u promenu je da svako treba da ima moć da odlučuje proporcionalno tome koliko će njegov život biti određen posledicama tih odluka (Hahnel and Wright 2016:7). S tim u vezi, predlaže stvaranje participativnih skupština građana po određenim grupama, posebno obraćajući pažnju na skupštine radnika i skupštine potrošača. Građani bi trebalo da imaju direktnog uticaja na organizaciju i raspodelu posla i investicija u svojoj zajednici, na način proizvodnje i način kako se koristi ili rasipa ljudski rad. Takođe predlaže formiranje federacije skupština i koordinisanje radničkih skupština sa skupštinama potrošača. Rajt upućuje na mogućnosti zadružnog poslovanja, jačanje socijalne ekonomije i mogućnosti formiranja participatornih budžeta. Takođe, zagovornik je univerzalnog osnovnog dohotka. Rajtovi modeli budućeg organizovanja društva zasnovani su delom na realnim, relativno uspešnim praksama. Kao primer može se navesti slučaj Porto Alegre. Ovaj model participatornog budžetiranja nastao je krajem osamdesetih godina prošlog veka u Brazilu (Porto Alegre), u momentu kada je Radnička partija osvojila vlast, kao način direktnog demokratskog odlučivanja građana o javnim finansijama. Organizaciono, participativno budžetiranje funkcioniše tako što se formiraju skupštine po zonama u kojima se organizuju otvoreni zborovi građana na kojima se raspravlja, formira

rang-lista prioriteta i glasa o njima. Zborovi biraju svoje predstavnike po delegatskom sistemu. Delegati se upućuju u posebne tematske savete (npr. za zdravstvo, za predškolsko vaspitanje i sl.), kao i u centralno budžetsko veće. Raspodela budžeta vrši se prema principima socijalne pravde, odnosno, prema broju stanovnika po zonama i tako da siromašniji imaju prednost (*Participatory Budgeting in Porto Alegre*).

Radikalnost Volinovog pristupa u odnosu na Rajtov ne ogleda se u organizacionim razlikama, već u proceni mogućnosti popravljanja postojećeg sistema. Te mogućnosti su, prema njegovom mišljenju, veoma niske. Neke od problema koji se danas pojavljuju, kao što je problem korupcije, on prepoznaje kao strukturnu posledicu neodrživog sistema, a ne relativno marginalnu i nepravilnu anomaliju koja se postepeno može prevazići. On savremene demokratije, a naročito model demokratije kakav postoji u SAD, smatra izokrenutim totalitarizmom (Wolin 2008). Formalne demokratske institucije opstaju, ali je stvarna moć nesrazmerno koncentrisana, pod snažnim uticajem privatnog kapitala i upućena na depolitizovanje građana. Dakle, izbori postoje i institucije postoje, ali to nije dovoljno za demokratski proces, te su ishodi u velikoj meri predodređeni. Budući da postoji snažna sprega između države i kapitala, urušavanje javnih dobara i jačanje netransparentnosti, te uticaj veoma malog broja ljudi na donošenje odluka, proširuju se prostori u kojima je moguća korupcija, pa ne samo da je demokratija formalna, već se i obaveznost i efikasna primena zakona i pravna stabilnost društva urušavaju i ne važe više podjednako za sve.

Ovakvu perspektivu potkrepljuju podaci najpoznatijeg indeksa za merenje percepcije korupcije (*Corruption Perceptions Index /CPI/*) u svetu. Nivo korupcije u svetu je hronično visok, sa manjim oscilacijama, a cenu za to plaćaju obični građani. Globalno postoji dugoročni trend smanjivanja učešća vlasti u rešavanju problema korupcije, uključujući i najrazvijenije države sveta, što rezultuje neefikasnom primenom zakona u ovoj oblasti i dovodi do daljeg smanjenja interesa za borbu protiv korupcije u državnim strukturama. Istovremeno se ograničavaju civilni prostori i predstavnici civilnog sektora su sve više izloženi nasilju. Takođe, razvijaju se sve jači mehanizmi spoljne saradnje (*outsourcing*) u korupciji, pranju novca u posebnim regionima koji funkcionišu kao utočišta za korupciju. Važnije od samih brojeva je što se menjaju oblici korupcije i jača korupcija visokog nivoa, dok slabi „sitna” korupcija. Neki vidovi problematičnog poslovanja postaju zakoniti i sasvim legalni, kao što su „rotirajuća vrata” (*revolving door*) – kada zaposleni na uticajnim pozicijama, naizmenično prelaze između javnog sektora (države) i privatnog sektora (kompanija, lobističkih organizacija) omogućujući prelivanja javnih resursa u privatni sektor. Obični građani uopšte nemaju pristup tim procesima, iako je reč o preraspodeli

resursa koji im pripadaju. Važno je napomenuti da, iako ovaj indeks statistički meri samo percepciju, pokazatelji omogućuju uvid u strukturne promene i globalne trendove. Takav sistem, smatra Volin, nije moguće promeniti intersticijalnim² strategijama unutar sistema, te kada govori o organizacionim aspektima transformacije, on zapravo upućuje na metode otpora, proteste i vaninstitucionalne načine borbe ili, rečeno Rajtovim rečnikom, metode rupture sistema. Sam Volin ovakve metode otpora naziva „odbeglom demokratijom” (*fugitive democracy*).

Sa Volinom zapravo dolazimo do tačke na kojoj počinje radikalni razlaz u odnosu na stanovišta poput Habermasovih. Slično nekim drugim autorima (npr. Tarrow, McAdam, and Tilly 2001; Rosanvallon 2010; Mair 2013; Mouffe 2013), Volin govori o sukobu i repertoarima konflikta kao o demokratskom potencijalu. U datom stanju krize demokratije, demokratski potencijal za promenu može biti u tome da se nanese šteta (recimo, da se onemogući saobraćaj blokiranjem saobraćajnica ili blokiraju i okupiraju ustanove) i tako ostvare postavljeni ciljevi, naspram onih koji imaju druge vrste moći i resursa na raspolaganju, kao i mogućnost da ograničavaju demokratske procese.

U tom kontekstu, participativna demokratija je duboko uznemirujuća. Njome je teško upravljati, nosi sobom nepredvidivost, ne mora da funkcioniše na principu izbora između unapred ponuđenih i gotovih rešenja. Participativnu demokratiju je teško unapređivati čisto legalističkim metodama, čak i kada je reč o sasvim nekonfliktnim oblicima delovanja. Kao primer može da posluži Evropska povelja o lokalnoj samoupravi (Evropska povelja o lokalnoj samoupravi 2020). Sama povelja naglašava pravo lokalnih zajednica na samostalno odlučivanje, na njihovu finansijsku autonomiju. Ona počiva na principu supsidijarnosti, na osnovu kog sve odluke treba donositi na najnižem mogućem nivou vlasti, što neposrednije u odnosu na građane. S jedne strane, država ne treba da preuzima nadležnosti koje lokalne vlasti mogu da obavljaju bez viših instanci, a sa druge, lokalne vlasti svoje odluke treba da zasnivaju na lokalnim potrebama i specifičnim problemima zajednice. Međutim, kada su korporativni interesi u pitanju, interesi malih zajednica najčešće su obrnuto proporcionalni moći i veličini korporacije. U najmanju ruku, može biti veoma sporno koliko korporativni interesi doprinose zajednici, a koliko je eksploatišu i iscrpljuju, pri čemu nema dovoljno prostora i kanala za glasove i uticaj građana. Pritom, odnos moći je veoma asimetričan, a sâmo delovanje korporacija zaštićeno

2 Izraz „intersticijalan” potiče od Rajta. On razlikuje tri osnovne strategije društvene transformacije: razarajuću (*ruptural*), intersticijalnu i simboličku. Intersticijalne strategije se odnose na izazivanje promena u malim prostorima između velikih struktura nekog sistema.

netransparentnim ugovorima koji štite privatnu svojinu i privatni kapital, kao i strateškim politikama koje dolaze „odozgo”, a koje facilitiraju slobodno kretanje i investiranje kapitala, kao što su direktne investicije. Takva situacija teško može da se reši bez konfliktnih procesa tokom kojih se vode bitke, a ne prosto razgovorima i razmenama mišljenja. Kao mehanizam za jačanje decentralizacije Povelja EU o lokalnoj samoupravi nominalno je u nekim aspektima bliska čak i radikalno demokratskim načelima, ali, u praksi, te politike se baziraju na facilitiranju profitabilnih investicija koje ne izražavaju *win-win* poziciju za sve aktere ili regione (ako je reč o velikim regionalnim projektima) i jasno favorizuju najmoćnije.

Pošavši od toga da građani u asimetričnoj raspodeli resursa i moći imaju prevashodno formalna prava i formalni glas (što se takođe može ograničiti i umanjiti, bilo zakonima bilo nekažnjivim praksama vlasti, korporacija ili pojedinaca), ali nemaju funkcionalne institucionalne kanale, resurse niti vreme koji omogućuju delotvornu akciju, za veliki deo društvenih pitanja koja su od javnog interesa i predstavljaju *par excellence* politička pitanja, tek treba pronaći kanale koji će omogućiti njihovu vidljivost, a onda i mehanizme i načine da se na njih utiče.

U radovima nekih od najpoznatijih autora koji se bave i zagovaraju jačanje participativne demokratije vaninstitucionalnim metodama i metodama otpora, poput Grebera i Bukčina, analiziraju se načini kako građani mogu osporiti nejednakosti i koncentraciju moći.

Greber (Graeber 2009; 2013) u svojoj analizi polazi od već postojećih društvenih praksi, a ne apstraktnih programa, kao što su akcije *Occupy Wall Street*, antiglobalistički protesti u Sijetlu, protesti usmereni protiv Međunarodnog monetarnog fonda, masovni protesti protiv štednje i nezaposlenosti u Španiji (*Indignados*) i Grčkoj, zapatistički pokret itd. Analiza ovih pokreta je konkretna i neki put tehnički detaljna kada je reč o organizacionim aspektima, te su njegovi radovi poslužili kao vrsta uputstva kako organizovati proteste.

Zajedničke karakteristike ovih pokreta su da su horizontalni, autonomni i bazirani na solidarnosti učesnika te da kroz taktičku borbu traže ili eksperimentišu sa novim ili autentičnim oblicima direktnog delovanja i umrežavanja. Struktura tih pokreta nije čvrsta i njeni akteri često pripadaju različitim ideološkim spektrima i slojnoj pripadnosti i karakteriše ih odsustvo strogih organizacionih struktura poput sindikata³.

3 U ovom radu, Greberova ili Bukčinova pozicija nije kontekstualizovana u okviru šire teorije društvenih pokreta, već u kontekstu razumevanja organizacije studentsko-građanskih protesta u Srbiji danas, koji se artikuliraju kroz proteste, blokade, plenuma i druge disruptivne prakse.

Pokreti najbolje funkcionišu kada se najuspešnije prilagode sopstvenim konkretnim okolnostima. Najprimereniji demokratski proces zavisi od prirode zajednice o kojoj je reč, njenih kulturnih i političkih tradicija, broja učesnika, nivoa iskustva onih koji učestvuju i, naravno, od onoga što nastoje da postignu – uz čitav niz drugih neposrednih praktičnih okolnosti. Taktike moraju ostati fleksibilne: ukoliko se pokreti neprestano iznova ne osmišljavaju, brzo se iscrpljuju i nestaju (Graeber, *The Democracy Project*, n.d.).

U pokretima ove vrste ciljevi i sredstva se često poklapaju, a namera je da se horizontalnim udruživanjem onemoguće destruktivne posledice nejednakosti i nametanje politika i načina upravljanja društvom odozgo, razaranjem zajednica i njihovim isključivanjem iz procesa odlučivanja.

Kao primer može se navesti akcija *Occupy Wall Street* koja je bila reakcija na finansijsku krizu 2008. koja je izazvala veliki rast nejednakosti i pojačani uticaj finansijskog sektora na politiku. Učesnici su okupirali park Zukoti (*Zuccotti*) i u njemu organizovali političke aktivnosti usmerene na delegitimizovanje takvog poretka koji simbolično i realno predstavlja Volstrit (*Wall Street*). Istovremeno, digitalne platforme igrale su ključnu ulogu u organizaciji i širenju pokreta, omogućujući horizontalnu komunikaciju i brzo umrežavanje učesnika postavši osnovna infrastruktura organizacije, komunikacije i političke imaginacije pokreta.

Jedna stvar o kojoj sam pisao u vezi sa taktikama jasno pokazuje da se pokret *Occupy* u krajnjoj liniji zasniva na onome što se u revolucionarnoj teoriji često naziva strategijom dualne vlasti: nastojimo da stvorimo oslobođene prostore izvan postojećeg političkog, pravnog i ekonomskog poretka, polazeći od pretpostavke da je taj poredak nepopravljivo korumpiran. Reč je o prostoru koji funkcionise, u meri u kojoj je to moguće, izvan državnog aparata i njegovog polaganja prava na monopol nad legitimnom upotrebom sile. (Graeber 2013:n.d.)

U parku su organizovane diskusije, plenumi, radionice i političke debate. Pokreti nalik ovome teško da mogu uništiti Volstrit, ali stvaraju autonomna utočišta, nezavisne i pobunjene prostore, ruše legitimitet onih koji poseduju moć i menjaju političku svest. Ovaj pokret je izvršio ogroman globalan uticaj i postao inicijalni događaj u širenju talasa protesta nakon 2008. To nisu radikalni nagli uspesi poput odlučujuće bitke u ratovima koja sasvim menja odnos snaga i donosi jednoj strani pobedu, već nagrizanje sistema, pri čemu uspešnost zavisi od brojnosti, od mreže, od nekorumpiranosti aktera i jasnih principa na kojima počiva njihovo udruživanje i delovanje. Reakcije vlasti u slučaju akcije *Occupy Wall Street* pokazuju da akcije kao što je „zauzimanje” parkova predstavljaju realnu opasnost po sistem.

Pravo demonстраната da koriste park Zukoti počivalo je na pravu slobode kretanja, izražavanja i činjenici da je park javna površina, te ih vlast nije mogla ukloniti pukom zabranom okupljanja, već kombinacijom pravnih, policijskih i logističkih mera uz obrazloženje „uništavanja javnog prostora”, ali se zapravo radilo o nasilnom uklanjanju – policija je noću opkolila park, upala u njega i fizički uklonila sve rekvizite, kao i ljude, uhapsivši veliki broj demonстраната. Kada su demonstranti pokušali da se reorganizuju na Union skveru (*Union Square*), gradske vlasti su promenile regulative korišćenja javnih zona u tom delu grada proglašivši ih zonama od posebnog značaja za bezbednost.

Razlog zbog kojeg je ovu priču vredno detaljno izložiti je što ona tako jasno pokazuje da ovde nije reč o pravnom poretku, već o ravnoteži političkih snaga, u kojoj je svaka strana u suštini improvizovala, nastojeći da proceni okvire igre i šta joj je u datom trenutku dopušteno. Pozivanje na slovo zakona – koje je retko bilo sasvim jasno – predstavljalo je samo jedno od sredstava kojima je svaka strana mogla da se posluži, uporedo sa obraćanjem javnosti (bilo putem medija ili neposredno), kao i pretnjom upotrebom sile. (Graeber 2013:n.d.)

Da nije ugušen, moguće je da bi se ovaj protest u nekom momentu jednostavno razišao, te samo uklanjanje kao reakcija vlasti nije pokazatelj poraza – on je pokazao da se politička svest, nova politička kultura i otpor mogu širiti u ritmičkim talasima i izazvati akumulirani efekat nalik na efekat „grudve”. Horizontalno prosecanje različitih inicijativa na globalnom nivou, kao i razmena iskustava dodatno neutrališu podele među onima koji imaju potencijal da budu nosioci nove političke kulture. Već sama promena političke svesti u kojoj će neko odbiti da obavlja „izmišljene poslove” (*bullshit jobs*) (Graeber 2013) ili organizovati kolektivno odbijanje vraćanja dugova (Graeber 2011) koji služe kontroli ljudi i uspostavljanju i održanju hijerarhije i simboličnog statusnog pozicioniranja, duboko su remetilačke i uznemirujuće, jer funkcionišu kao raskrinkavanje jednog sistema koji funkcioniše kao da je bezalternativan, koji ima izuzetno važno uporište u političkoj kulturi koja počiva na načelu da drugačije ne može biti.

U Bukčinovom projektu libertijanskog municipalizma (Bookchin 2016) objedinjuje se analiza krize reprezentativne demokratije kao jednog vida krize savremenog kapitalizma, povezane istovremeno sa ekološkom krizom, uz radikalni zahtev za prevazilaženjem države kao danas osnovnog načina institucionalnog utemeljenja društva. U prvi mah, u kontekstu negativnih političkih konotacija koje su često povezane sa anarhističkim idejama, to može delovati kao uvođenje u društveni kaos; međutim, smanjivanje direktne kontrole države nad određenim sektorima u društvu zapravo se već

uveliko sprovodi, smatra Bukčín, ali u funkciji jačanja privatnog kapitala, a ne društvene zajednice i njene autonomije. Ono što Bukčín predlaže jeste slabljenje države u obrnutom smeru – umesto povlačenja države koje vodi ka depolitizaciji i tržišnoj dominaciji, on predlaže povlačenje koje otvara prostor za jačanje lokalne samouprave, direktne demokratije i kolektivnog odlučivanja. „Manje” države je zapravo moguće i pitanje nije da li je ostvarivo, već u čiju korist i kroz koje se institucionalne oblike odvija.

Iako načini jačanja lokalne samouprave nisu bitno drugačiji nego kod Grebera ili Barbera, ono što njegov pristup karakteriše nije usmereno direktno na kritiku kapitalizma, već još radikalnije, na samu državu. Način da se moć premesti iz države u lokalne zajednice odnosi se na formiranje svega onoga o čemu je već bilo reči – narodnih skupština i konfederalnih mreža koje bi funkcionisale po delegatskom principu i na osnovu strogo ograničenog mandata. Ono što je specifično za Bukčina je što se strateški razvojni ciljevi povezuju sa ekološkim jačanjem lokalnih zajednica, uz racionalno i kontrolisano upravljanje resursima i jačanje decentralizovane proizvodnje. To bi bila nova revolucija koja treba da odredi društveni razvoj u budućnosti, ali koja se neće ostvariti naglim prevratom, već dugotrajnim procesom izgradnje nove političke infrastrukture i političke svesti. Bukčinove ideje su inspirativno uticale na konkretne političke eksperimente, kao što je kurdski pokret u Rojavi (formiranje mreže autonomnih zajednica, delegatskih opštinskih skupština, važnost ekologije, iako je ovaj pokret razvio i specifične načine organizovanja zasnovane na vojnom i partijskom organizovanju, a pokret takođe ima i naglašeno feminističku agendu).

Bukčinova pragmatična dijagnoza savremenog sveta više je skeptična nego optimistična. Kao potrošači ili birači, građani nisu pravi politički subjekti ukoliko ne postoji kultura aktivnog građanstva. Ako se demokratske institucije ne izgrade namerno i organizovano – one se neće pojaviti same. Da bi se transformacija o kojoj on govori odvijala, potrebni su građani koji žele da učestvuju u politici, koji su spremni da sarađuju sa drugima, koji imaju svest o javnom dobru i koji su politički informisani. Nametanje koncepta politike kao karijere u savremenim društvima oblikovalo je selektivnu i profesionalnu zainteresovanost za politiku, te u takvom okruženju veliki broj građana niti ima poverenje, niti vremena niti želi da se bavi politikom i usaglašavanjem sa drugima. Oslanjanje na utočište privatnog života i garantovana zaštita privatnosti za mnoge su glavne blagodeti demokratije. Pritom se postavlja i pitanje šta su domeni i sektori društvenog funkcionisanja u kojima je moguće kolektivno odlučivanje. Procesi nastanka harizmatičnih lidera i interno organizovanih grupa sa partikularnim interesima teško su ukrotivi. Upravo zato Bukčín naglašava da je reč o dugotrajnoj promeni, a ne naglom preokretu. Pesimizam proizlazi ne toliko iz projekcije potrebnog

vremena da se to ostvari, već iz činjenice da tog vremena nemamo na raspolaganju – ekološka perspektiva savremenog globalnog društva devastirajuća je u toj meri da čovečanstvo može ući u period ekološkog sloma pre nego što razvije demokratsku alternativu.

Studentski i građanski pokreti u Srbiji od 2024. godine

Studentski pokret koji je pokrenuo lavinu protesta, blokade na univerzitetima i formiranje pobunjenih i slobodnih univerziteta i akademskih institucija, uključujući i proteste srednjoškolaca i njihovih nastavnika, masovne javne proteste i samoorganizovanje građana u demokratske zborove i saveze sa poljoprivrednicima, ekološkim aktivistima i ratnim veteranima, kulminiravši 15. marta 2025. godine u najvećem masovnom protestu građana u istoriji moderne Srbije, zapravo je inicijalno imao veoma skroman cilj – dosledno i efikasno sprovođenje zakona i razotkrivanje i suzbijanje korupcije u jednom pojedinačnom slučaju. Dalekosežnost tog pojedinačnog slučaja bila je u tome što je otvoren problem rasta korupcije unutar državnog aparata i zarobljavanja institucija koje pripadaju građanima.

Nezadovoljstvo zbog nedoslednog sprovođenja zakona, hronično izbegavanje sprovođenja krivičnih postupaka prema funkcionerima na vlasti ili njihovim saradnicima, sumnja o postojanju bliskih veza predstavnika vrha vlasti sa kriminalcima i ubicama, tržištem narkotika, odugovlačenje krivičnih postupaka u kojima je bilo potrebno da se ta veza obelodani, naglo bogaćenje i stvaranje „instant” elite među pripadnicima vladajuće stranke, kupovina diploma i akademski plagijati u redovima najviših državnih funkcionera, donošenje kapitalnih odluka o investicijama prenebrežavanjem zakona i institucija i regulisanje društvenog razvoja uredbama kojima se jača netransparentnost poslovanja, netransparentno bogaćenje funkcionera, kao i kažnjavanje i uklanjanje iz državnih institucija onih koji su učestvovali u razotkrivanju ovakvih afera, samo je kulminiralo padom nadstrešnice u Novom Sadu 2024. godine i kumulativno izazvalo masovna okupljanja ogorčenog građanstva u širok decentralizovan front.

Nakon pada nadstrešnice u Novom Sadu formirana je Anketna komisija kao nezavisno stručno građansko telo koje se bavilo analizom dostupnih dokumenata i uvida u procedure rada na tom projektu (Radak 2025). Komisija je ustanovila da je korupcija u ovom slučaju predstavljala izuzetno važan okvir poslovanja na relacijama između političke vlasti, projektanata, izvođača, podizvođača i nadzornih tela, što je dovelo do zanemarivanja primene mehanizama bezbednosti pri rekonstrukciji. Komisija je takođe ukazala da je nakon tragedije došlo do prikrivanja činjeničnog stanja, zastoja u postupcima utvrđivanja odgovornosti i reorganizacije dela pravosudnog

sistema u cilju zaštite funkcionera i skretanja pažnje sa korupcije kao uzroka tog događaja (prekid mandata tužilaca koji su radili na predmetima povezanim sa nadstrešnicom, skidanje optužnica protiv visokih funkcionera protiv kojih je prvobitno pokrenut postupak utvrđivanja odgovornosti). Zaključak Anketne komisije bio je da, bez koruptivnog okruženja, šesnaestoro ljudi, među kojima je bilo i dece, najverovatnije ne bi stradalo („Šta je otkrila Anketna komisija o padu nadstrešnice”, *Nova S*).

Sa druge strane, vlast je prvo pokušala da sasvim negira da je bilo radova koji su doveli do pada nadstrešnice (Infrastruktura železnica Srbije: „Pad nadstrešnice u Novom Sadu, koja nije bila obuhvaćena rekonstrukcijom”, InMedia 2024), a zatim, kada je činjenično utvrđeno da su na nadstrešnici obavljani neadekvatni radovi koji ne odgovaraju građevinskim standardima i koji su izazvali preveliko opterećenje koje se moglo predvideti, pokušala je da suzi pitanje odgovornosti na tehničke propuste (koje je prethodno negirala) i onemogući temeljno ispitivanje udela korupcije u izazivanju tragedije (Anketna komisija: „Pet spornih tačaka u rekonstrukciji nadstrešnice u Novom Sadu”, BBC News na srpskom).

Studentsko-građanski pokret koji se formira od kraja 2024. godine razvija se bez saradnje i učestvovanja opozicionih političkih stranaka, spram kojih se pokret oštro distancirao. Distanciranje od opozicionih stranaka svakako je uslovljeno višegodišnjim gubitkom poverenja građana u političke partije kao predstavnike javnog interesa. Štaviše, upravo su visok stepen korupcije i predizborna politička obećanja SNS-a da će se sa njom obračunati bili važni faktori njihove pobeđe na izborima.

Prema CPI (*Corruption Perceptions Index*, *Transparency International*), nakon blagog poboljšanja, indeks korupcije u Srbiji se u poslednjih deset godina stalno pogoršava i 2025. godine dosegao je najniži (najgori) skor (33), a Srbija je pala na 116. mesto i predstavlja državu koja se po stepenu korupcije nalazi znatno ispod globalnog proseka (43) i daleko ispod standarda EU (64 u 2025.) (CPI 2025). Veliki rast korupcije u Srbiji može se objasniti različitim faktorima, počevši od analize načina privatizacije javnih preduzeća od pada režima Slobodana Miloševića, preko profila ljudi koji su na vlasti, do činjenice da je EU do sada bila otvorena za saradnju sa liderima postsocijalističkih zemalja čak i kad su postojale ozbiljne indicije o njihovoj povezanosti sa korupcijom i kriminalom. Jedan od ključnih faktora svakako se može naći i u opštem trendu transformacije savremenih društava unutar kojih se razvijaju strukturni mehanizmi koji povećavaju diskreciju, smanjuju nadzor i podižu rente. To su uslovi u kojima korupcija prestaje da bude incidentna.

U tim okvirima, inicijalno angažovanje studenata, iako je bilo usmereno na konkretan lokalni problem, upućuje zapravo na lokalni deo globalnog

problema. Ipak, za razliku od ekoloških pokreta u Srbiji, ovaj pokret do sada nije izgradio partnerstvo ili umrežavanje sa antikoruptivnim pokretima izvan Srbije, čime bi pokret dobio globalnu dimenziju i značaj, već su veze sa međunarodnom javnošću ostvarivane preko dijaspore, u nacionalno-patriotskim okvirima solidarnih mreža (Vesković-Andelković 2025) i vaninstitucionalnim pozivom na dijalog sa zvaničnim institucijama EU u okviru procesa pridruživanja Srbije EU, na koji nije odgovoreno značajnom podrškom („Biciklistički marš za Strazbur: Studenti prešli granicu, ali bez pratnje kroz Mađarsku”, InMedia).

Stoga je opravdano reći da jačanje lokalnog vaninstitucionalnog organizovanja studenata, školaraca, akademske i obrazovne zajednice i građana po modelu koji je u organizacionom pogledu veoma srodan Greberovim plenumima ili Bukčinovim narodnim skupštinama, nema mnogo veze sa dalekosežnom Greberovom kritikom kapitalizma ili Bukčinovom kritikom države, već su iskorišćeni kao priručni operativni načini borbe u okolnostima zatvorenih institucija. Radikalni potencijal tih protesta ne proističe iz radikalnosti zahteva, već iz masovnosti i širine protesta, kao i iz ukorenjenosti i raširenosti korupcije unutar državnog aparata, stanja koje je teško promeniti bez u najmanju ruku dubokih reformskih transformacija društva.

Vlast je, s druge strane, ove proteste etiketirala kao pokušaje „obojene revolucije” nalik onim u Ukrajini, Gruziji i Kirgistanu. Sam termin nastao je kao medijsko-politička kovanica čije pozitivno ili negativno značenje zavisi od onoga ko ga upotrebljava, a vlast u Srbiji ga je koristila u negativnom značenju i sa prilično nejasnim ideološkim značenjem, aludirajući pre svega na strane uplive, dalekosežne namere drugih država, a naročito grupe država u EU, da preko studentskog pokreta podriju suverenitet Srbije i omoguće njen raspad.

Iako su se plenumi, zborovi, marševi i blokade saobraćajnica i fakulteta kao način organizacionog delovanja tokom protesta proširili na celu Srbiju, otvorivši pitanja koja nisu bila deo početnih usko postavljenih zahteva koji su se odnosili samo na pad nadstrešnice, u mnogim inicijativama upravo je lokalna građevinska korupcija bila u fokusu kritike, kao i gubitak javnih prostora, dobara i resursa. Građevinska korupcija inače predstavlja jedan od najkorumpiranijih sektora u globalnom rastu korupcije. Države sa velikim infrastrukturnim sektorom imaju viši nivo korupcije u javnom sektoru (Kyriacou et al. 2015) i Srbija je u tom pogledu istaknuti primer, kroz neproporcionalno visoka i netransparentna ulaganja u infrastrukturu i građevinske projekte kao osnovu svojih razvojnih strategija.

Protesti su započeli organizovanjem višeminutnih memorijalnih ćutnji posvećenih poginulima, uz blokiranje raskrsnica i saobraćajnica tokom trajanja ćutanja. Ubrzo su usledili nasilni mestimični pokušaji probijanja

ovih okupljanja u čemu su često učestvovali članovi, funkcioneri ili osobe bliske vladajućoj političkoj stranci. Neki od ovih slučajeva povezani su i sa korišćenjem vatrenog oružja, ali ove vrste nasilja nikad javno nisu predstavljene u prodržavnim medijima niti u izjavama funkcionera vladajuće koalicije kao organizovan način njihovog delovanja, već kao opravdane spontane reakcije nezadovoljnih građana. Najpoznatiji je svakako slučaj upotrebe „zvučnog topa” tokom trajanja protesta 15. marta 2025., koji je do danas ostao nerešen, iako je izazvao pažnju i Ujedinjenih nacija (Jeremić 2026). Sudski procesi koji su pokrenuti protiv nasilnika obično nisu imali ozbiljan epilog ili su u najradikalnijem slučaju, počinioi krivičnih dela čak pomilovani ukazom predsednika države iako je prethodno zbog njih pala vlada (Lazarević 2025). Država se svojom strategijom borbe protiv studenata priklonila paradržavnom nasilju koje je zaštićeno mogućnošću poricanja. Memorijalne ćutnje su se za to vreme proširile na masovna okupljanja, proteste i marševe, a blokada univerziteta, kao i organizovanje studenata u plenum na blokiranim fakultetima je i inicirana napadom na studente u vreme memorijalne ćutnje ispred FDU u Beogradu (Saopštenje studenata Fakulteta dramskih umetnosti, 2024).

Ni plenum ni zbor ne spadaju u standardne pravne i institucionalne mehanizme za donošenje odluka. Plenum predstavlja otvoreno građansko okupljanje (i u tom smislu ga treba razlikovati od parlamentarnih plenuma stranačkih grupacija) na kome se raspravlja i odluke donose direktnom demokratskom procedurom koja se utvrđuje u okviru samog plenuma. Kao vid studentskog okupljanja, plenum u Srbiji nije predviđen Zakonom o visokom obrazovanju, ali nije nelegalan. On je u pravnom smislu neformalno telo.

Za razliku od plenuma, zbor građana postoji u zakonu (Zakon o lokalnoj samoupravi) i predviđen je kao oblik neposrednog učešća građana u okviru kog oni mogu da iznose predloge, pokreću inicijative i raspravljaju o lokalnim pitanjima. Ograničenja su što sve odluke imaju samo savetodavni karakter i nisu obavezujuće, ali mogu imati veliki legitimitet.

Način studentskog organizovanja sadrži mnogo povezanosti sa organizacionim formama koje su uobličene tokom i nakon osnivanja pokreta *Indignados* u Španiji ili pokreta *Occupy Wall Street*. Zajednički elementi odnose se na odlučivanje kroz konsenzus ili prošireni konsenzus, odbacivanje trajne hijerarhije, rotaciju funkcija kao način sprečavanja koncentracije moći, jasno strukturisanje procedure deliberacije, upotrebu neverbalnih znakova, formiranje redara, radnih grupa i zapisnika.

Razlika u odnosu na principe koje navodi Greber odnosi se na oslabljeni zahtev za konsenzusom i veću kontrolu pristupa diskusiji kada je reč o plenumima, koji su bili samo delimično otvoreni i funkcionisali su kao ekskluzivne grupe, uvodeći kolektivni suverenitet studenata u postupke glasanja,

što je daleko manje izraženo kod Grebera. Razlika postoji i u većem udelu kulture sećanja i ritualizacije načina delovanja u okviru studentskog i građanskog pokreta i u jačanju nacionalno-patriotskog diskursa i simbola tokom razvijanja pokreta, što pokret približava populističkim agendama nacionalnog jedinstva i zajedničkog kulturnog porekla. Ovo naginjanje nacionalnim diskursima je, jednim delom, bilo podstaknuto namerom da se neutrališu napadi vlasti na studentski pokret kao izvana finansirane neprijatelje Srbije, te je pokret nastojao da prisvoji nacionalna obeležja, da obeleži nacionalne praznike i važne nacionalne istorijske događaje kao deo svoje agende.

Pokret okuplja građane, kao i same studente i sa levog i sa desnog političkog spektra. Strategija studentskog udruživanja bila je ograničena na traženje najmanjeg zajedničkog imenitelja u zajedničkoj borbi, te su u tom kontekstu namerno izbegnuta sva specifična ideološka obeležja i opredeljenja. Pokret je nastao kao savez pogođenih društvenih grupa, te se time može objasniti i specifično savezništvo studenata sa poljoprivrednicima, koji su u Srbiji naročito pogođeni neoliberalnim reformama, usklađivanjem sa zahtevima EU, ekološki nezdravim projektima i korupcijom u tom sektoru. Otvoreno je pitanje, naravno, da li se pokret može dugo održati držeći se tih principa, ili on vrši svoju funkciju samo kao inicijalni pokretač masovne mobilizacije studenata i grupa.

Tarov i saradnici (Tarrow, McAdam, and Tilly 2001) ukazuju da različiti akteri mogu da se uklope u isti repertoar protesta, jer imaju zajednički cilj pritiska na vlast i zajednički okvir prepoznavanja društvene nepravde, ali taj oblik ujedinjenja predstavlja samo fazu u razvoju pokreta, koji u sledećem koraku obično vodi institucionalizaciji u toku koje je potrebno da se jasnije odrede zajednički ciljevi (recimo, način pristupa ekološkim problemima, načinima investiranja, poljoprivrednoj strategiji, evropskim integracijama, penzionom osiguranju, lustraciji itd.). Ovakav način udruživanja i delovanja donekle je bio neuhvatljiv za vlast i onemogućio je fragmentisanje pokreta.

Protesti su se odvijali u dve glavne faze. Druga započinje kada je postalo jasno da postavljeni zahtevi neće biti ispunjeni. Zahtevi protesta su se od tog momenta pomerili u pravcu traženja vanrednih parlamentarnih izbora na republičkom nivou, a studentska organizacija se uključila u formiranje izbornih lista i pojavila se kao novi učesnik u lokalnim izborima. Ovaj proces ima neke sličnosti sa načinom kako je nastala politička partija *Podemós* u Španiji. Ona se razvila iz pokreta *Indignados* (M15), koji je uobličen u masovnim protestima 2011. godine protiv nezaposlenosti, političke korupcije i mera štednje nakon recesije 2008. Pokret je, kao i kada je reč o studentsko-građanskom pokretu u Srbiji danas, okupio građane različitih političkih orijentacija koji su se grupisali nasuprot postojećim političkim

partijama i elitama u koje su izgubili široko poverenje. U širenju ovog pokreta, društvene mreže i digitalne platforme odigrale su važnu ulogu, što je takođe jedan od presudnih faktora koji su omogućili disperzivno i brzo širenje studentskih pokreta na celu Srbiju. Pokret je imao horizontalnu i decentralizovanu strukturu, zahtevao je direktnu demokratiju, veću zaposlenost, više socijalne pravde, smanjenje korupcije i moći finansijskih elita. Lokalne skupštine u okviru *Indignados* pokreta bile su organizovane pre svega u urbanim centrima Španije, dok je studentsko-građanski pokret u Srbiji uspeo da se raširi po lokalnoj zajednici koja je u nekim situacijama postajala ključno mesto borbe. Važna zajednička tačka između tog pokreta i pokreta u Srbiji jeste što je pokret bio usmeren protiv elita („narod vs. Kasta”) bez jasnog ideološkog profilisanja, što je omogućilo širinu pokreta, ali ga je približilo i populističkim metodama ostvarenja političkog uticaja. *Indignados* je imao prepoznatljivo lice pokreta, Pabla Iglesijasa, koji je kasnije i inicirao formiranje političke partije *Podemos*. U formiranju ove partije učestvovali su akademski obrazovani građani, kao što je bio i sam Iglesijas, što je slično angažmanu stručnjaka i akademske javnosti u protestima u Srbiji danas. Razlika u ciljevima studentskog pokreta u odnosu na pokret *Indignados* jeste što je ovaj drugi imao jasnu, frontalnu i eksplicitnu, feminističku agendu u svom delovanju, što je ostalo trajno obeležje i kada se pokret preobrazio u *Podemos*, pa čak i kad se pocepao u dve struje, dok ta agenda nije eksplicitna niti prioritarna unutar pokreta u Srbiji i moguće je da neće biti prioritarna niti vidljiva ni u jačem institucionalnom organizovanju pokreta na izborima. Štaviše, pokret u Srbiji oslanja se delom na religijske okvire, pravoslavne simbole, tumačenje socijalne pravde iz religijskog ugla, nesekularnu podršku dela sveštenstva (diskurs božje pravde, božje kazne, hrišćanske solidarnosti i sl.) bez tematizovanja i problematizovanja bazično patrijarhalnog okvira pravoslavnog religijskog diskursa. Razlog odsustva feminističke agende, i pored velikog učešća žena i devojaka u pokretu, možemo tražiti i u činjenici da su u Srbiji feminističke teme snažno politički polarizujuće, te ne spadaju u oblast zajedničkih imenitelja pokreta koji ima za cilj masovno učešće građana.

Iskustvo *Podemosa* ukazuje da tranzicija pokreta u stranku nužno proizvodi tenziju između principa horizontalnosti i zahteva političke efikasnosti, i da vodi stvaranju hijerarhija, centralizaciji organizacije i pojavi liderstva. Ulazak u stranački život nužno sa sobom povlači pitanje stupanja u koalicije (*Podemos* je ubrzo stupio u koaliciju sa Socijalističkom radničkom partijom, odnosno levim stranačkim krilom), što se trenutno ne vidi kao otvorena opcija u načinu studentskog delovanja, jer se na lokalnim izborima studenti pojavljuju udruženi sa zborovima građana. U ovom momentu nije čak jasno ni sa kojom od struja bi studentska politička opcija bila sklonija

da uđe u koaliciju, jer pokret hibridno objedinjuje leve i konzervativne ideje. Razlika koja određuje okvire ulaska u izbore u Španiji i u Srbiji takođe je u tome što je u stranačkom organizovanju u Španiji bilo lakše podeliti elite na vlasti, jer je vlast bila manje centralizovana, što samo još više nameće potrebu za koalicionim partnerima u slučaju Srbije.

Podemos nije teatralno osvojio vlast, već je dobio određeni broj predstavničkih mesta u parlamentu i to je nešto što je realno očekivati i kada je reč o studentsko-građanskom pokretu u Srbiji. Radikalnije preobražaje, kao što je npr. sprovođenje lustracije u pravosuđu, policiji, državnim javnim ustanovama, veoma je teško i zamisliti ako bi se isključilo formiranje neke vrste koalicije sa opozicionim političkim krilom.

Iskustvo *Podemos*a, koji se nekoliko godina nakon ulaska u parlament podelio na dve stranke, pokazuje da dinamika partijskog političkog života ima svoja pravila, te da jačanje uticaja lidera pojedinačno, razlike u procenama poželjnih strategija delovanja, načinima ostvarivanja podrške i postavljanju prioriteta programskih ciljeva, otvaraju puteve drugačijih rešenja nego u horizontalnom načinu političkog organizovanja usmerenog na jačanje neposredne demokratije i omasovljenje otpora. Pad podrške *Podemosu* koji je usledio može se objasniti kombinacijom faktora koji prate transformaciju protestnih pokreta u političke partije. Ulazak u vlast doveo je do gubitka njegovog antiestablišmentskog identiteta i pored toga što je *Podemos* ispunio deo obećanja (povećanje minimalne zarade, jačanje zaštite stanara, uvođenje minimalnog prihoda i donekle mere za smanjenje fleksibilizacije rada), ali ne u dramatičnim razmerama koje su očekivane u širokom frontu pokreta otpora protiv „kaste”.

Zaključak

Studentsko-građanski pokret ima hibridna obeležja koja ga pozicioniraju između reformističkih i radikalnih kritika liberalne demokratije sa nedefiniranim ideološkim ciljevima. On je radikalan po formi, ali je u sadašnjem obliku reformistički po sadržaju. Dok su njegovi eksplicitni ciljevi pretežno legalistički i usmereni ka unapređenju postojećih institucija, organizacione forme koje primenjuje oslanjaju se na prakse radikalne participativne demokratije. Već sâm izbor načina borbe – udruživanje u plenum i zborove i operativni rad kroz ta tela, proteste i blokade, obim tih protesta i strukturni problem na koji upućuju, pokazuju da se oni više ne moraju posmatrati kao izolovan lokalni slučaj građanskih protesta, već kao deo globalnog talasa građanskih protesta koji je započeo nakon recesije 2008. godine i koji se odnosi na problem prenošenja tereta krize na obične građane, uz smanjivanje njihove participativne moći kroz postojeće demokratske institucije

i neproporcionalno jačanje elita čije delovanje postaje netransparentno, usmereno na lične ciljeve i oslobođeno veze sa bazom.

Teorijski su moguća tri ishoda sadašnjeg transformativnog procesa u razvoju pokreta. Jedan od njih, ka kojem se pokret realno kreće, odnosi se na institucionalizaciju pokreta, sa svim rizicima koje nosi stranačko udruživanje, kao što se može pratiti u slučaju *Podemosa*. Drugi mogući ishod je da se pokret dugoročno prioritarno usmeri na jačanje lokalne samouprave kao centra odlučivanja i postepeno dovede do promene glavnih vidova političke kulture u Srbiji. Treći, i najmanje verovatan ishod, jeste radikalizacija u smislu jasnog ideološkog profilisanja sa ciljem razvijanja novih oblika demokratije ili novog socijalističkog uređenja.

Najverovatniji put budućeg razvoja pokreta izgleda da je u institucionalizaciji uz postepeno menjanje političke kulture. Rizični momenat u tom smeru razvoja odnosi se na moguću neravnotežu između horizontalnog udruživanja i vertikalne institucionalne organizacije, što može dovesti do zasićenja građana i gubitka široke građanske podrške, kao što se desilo i u slučaju *Podemosa*. Takve situacije uvek stvaraju i rizike za priklanjanje populističkim metodama jačanja podrške, što bi, u slučaju pokreta u Srbiji, moguće je, ojačalo desnu i nacionalističku retoriku pokreta.

Na kraju ostaje otvoreno pitanje – da li je danas moguće rešiti pitanja i probleme krize demokratije bez ekonomske redistribucije i jačanja javnog sektora i pod kojim uslovima je to u međunarodnom kontekstu jačanja neoliberalnih, kao i konzervativnih politika, izvodljivo.

Ono što je izvesno jeste da je prvi neophodni korak u tom pravcu ograničenje i sankcionisanje privredne korupcije povezane sa državnim aparatom. To bi u ovom momentu bio najradikalniji mogući potez koji bi tek otvorio dalje mogućnosti za dubinske strukturne promene u načinu upravljanja društvom, čak i ako u ovom momentu ciljevi nisu radikalno postavljeni.

Literatura

- Barber, Benjamin. 2003. *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. Berkeley: University of California Press.
- Benhabib, Seyla. 1986. *Critique, Norm, and Utopia: A Study of the Foundations of Critical Theory*. New York: Columbia University Press.
- Blühdorn, Ingolfur. 2019. "The Dialectic of Democracy: Modernization, Emancipation and the Great Regression." *Democratization* 27(3):389–407. <https://doi.org/10.1080/13510347.2019.1648436>
- Brown, Wendy. 2015. *Undoing the Demos*. New York: Zone Books.
- Crouch, Colin. 2004. *Post-Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- „Evropska povelja o lokalnoj samoupravi”. 2020. Council of Europe. Pristupljeno April 3, 2026 (<https://rm.coe.int/european-charter-of-local-self-government-ser-a6/16808d7afc>)

- Fraser, Nancy. 1997. *Justice Interruptus*. New York: Routledge.
- Graeber, David. 2009. *Direct Action: An Ethnography*. Oakland, CA: AK Press.
- Graeber, David. 2013. *The Democracy Project*. New York: Spiegel & Grau.
- Habermas, Jürgen. 1991. *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Habermas, Jürgen. 2017. *Teorija komunikativnog delovanja I i II*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Hahnel, Robin, and Erik Olin Wright. 2016. *Alternatives to Capitalism: Proposals for a Democratic Economy*. London: Verso.
- Hocking, Jenny, and Colleen Lewis. 2007. *Counter-Terrorism and the Post-Democratic State*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.
- Hooghe, Marc, and Anna Kern. 2017. "The Tipping Point Between Stability and Decline: Trends in Voter Turnout, 1950–1980–2012." *European Political Science* 16(4):535–552. <https://doi.org/10.1057/s41304-016-0021-7>
- Kyriacou, Andreas P., Leonel Muínelo-Gallo, and Oriol Roca-Sagalés. 2015. "Construction Corrupts: Empirical Evidence from a Panel of 42 Countries." *Public Choice* 165(1–2):123–145.
- Mair, Peter. 2013. *Ruling the Void: The Hollowing of Western Democracy*. London: Verso.
- Mouffe, Chantal. 2013. *Hegemony, Radical Democracy, and the Political*, edited by J. Martin. London: Routledge.
- Negt, Oskar, and Alexander Kluge. 1993. *Public Sphere and Experience: Toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- OECD. 2025. *Exploring New Frontiers in Citizen Participation in the Policy Cycle*. OECD Public Governance Reviews.
- Parvin, Phil. 2018. "Democracy Without Participation: A New Politics for a Disengaged Era." *Res Publica* 24:31–52. <https://doi.org/10.1007/s11158-017-9382-1>
- Participatory Budgeting in Porto Alegre. 1989–present. Participedia. Retrieved April 3, 2026 (<https://participedia.net/case/5524>).
- Rosanvallon, Pierre. 2010. *Counter-Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Studenti Filozofskog fakulteta u Zagrebu. 2009. *Blokadna kuharica*. Zagreb: Centar za anarhističke studije.
- Tarrow, Sidney, Doug McAdam, and Charles Tilly. 2001. *Dynamics of Contention*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Thoreau, Henry David. 2000. *Walden and Civil Disobedience: Complete Texts with Introduction, Historical Contexts, Critical Essays*. Boston: Houghton Mifflin.
- Transparency International. 2025. *Corruption Perceptions Index (CPI)*. Retrieved April 3, 2026 (<https://www.transparency.org/en/cpi/2025>).
- Van Reybrouck, David. 2016. *Against Elections: The Case for Democracy*. London: Vintage.
- Vesković-Andelković, Milica. (2025). „Mobilizacija dijaspore u vreme studentskih protesta”. Str. 17-18 u *Studentski protesti 2024/25: BloKADA, ako ne SADA?(knjiga apstrakata)*, uredili V. Backović, A. Marković, M. Radoman i N. Zvijer. Beograd: Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet.
- Vukelić, Jelisaveta, and Jelena Pešić. 2023. "The Unusual Weakness of the Economic Agenda at Protests in Times of Austerity: The Case of Serbia." *East European Politics* 39(4):645–665. <https://doi.org/10.1080/21599165.2023.2164850>

Wolin, Sheldon S. 2008. *Democracy Incorporated: Managed Democracy and the Specter of Inverted Totalitarianism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Wright, Erik Olin. 2010. *Envisioning Real Utopias*. London: Verso.

Izvori iz dnevne štampe:

- „Anketna komisija: Pet spornih tačaka u rekonstrukciji nadstrešnice u Novom Sadu”. 2025. BBC News na srpskom. Pristupljeno 3. aprila 2026. (<https://www.bbc.com/serbian/articles/c9w54n9v4lpo/lat>)
- „Biciklistički marš za Strazbur: Studenti prešli granicu, ali bez pratnje kroz Mađarsku”. 2025. InMedija. Pristupljeno 3. aprila 2026. (https://inmedija.rs/biciklisticki-mars-za-strazbur-studenti-presli-granicu-ali-bez-pratnje-kroz-madjarsku/#google_vignette)
- „Infrastruktura željeznice Srbije: Pad nadstrešnice u Novom Sadu, koja nije bila obuhvaćena rekonstrukcijom”. 2024. InMedija. Pristupljeno 3. aprila 2026. (<https://inmedija.rs/infrastruktura-zeleznica-srbije-pad-nadstresnice-u-novom-sadu-koja-nije-bila-obuhvacena-rekonstrukcijom/>)
- Jeremić, Radenović Milica. 2026. „’Zvučni top’ na protestu u Beogradu: Gde smo godinu dana kasnije”. BBC News na srpskom. Pristupljeno 3. aprila 2026 (<https://www.bbc.com/serbian/articles/cqj9klyqdwlo/lat>)
- Lazarević, Andrija. 2025. „Kako je Vučić pomilovanjem batinaša ’namignuo’ svojim lojalistima pred ’konačni obračun’”. Nova.rs. Pristupljeno 3. aprila 2026. (<https://nova.rs/vesti/politika/kako-je-vucic-pomilovanjem-batinasa-namignuo-svojim-lojalistima-pred-konacni-obracun/>)
- Radak, Ivan. 2025. „Formirana Anketna komisija za utvrđivanje odgovornosti za pad nadstrešnice: Uzbunjivači, javite se i pomozite”. Forbes Srbija. Pristupljeno 3. aprila 2026. (<https://forbes.nlinfo.rs/vesti/formirana-anketna-komisija-za-utvrđivanje-odgovornosti-za-pad-nadstresnice-uzbunjivaci-javite-se-i-pomozite/>)
- „Saopštenje studenata Fakulteta dramskih umetnosti”. 2024. Facebook post. Pristupljeno 3. aprila 2026. (<https://www.facebook.com/cuvarivatke/posts/saop%C5%A1tenje-studenata-fakulteta-dramskih-umetnostirekapitulacijadoga%C4%91ajastudenti/930096115887489/>)
- „Šta je otkrila Anketna komisija o padu nadstrešnice”. 2025. Nova S. Pristupljeno 3. aprila 2026. (<https://nova.rs/vesti/drustvo/sta-je-otkrila-anketna-komisija-o-padu-nadstresnice-ovo-je-prvi-izvestaj/>)

Nada M. Sekulić

ON THE CRISIS OF DEMOCRACY TODAY – IN SEARCH OF ALTERNATIVES

Summary

Public protests today appear globally not only as legitimate forms of non-institutional civic engagement aimed at addressing contingent problems, but also as indicators of a deeper crisis of democratic processes. This paper examines the student and civic protests that emerged in Serbia following the collapse of the railway station canopy in Novi Sad in 2024 within the broader framework of the crisis of liberal democracy, rather than treating them as a locally circumscribed political phenomenon.

The paper identifies several key indicators of this crisis and, drawing on a range of theoretical perspectives of authors whose heterogeneous critiques can be heuristically situated along a spectrum ranging from reformist to radical approaches (Habermas, Crouch, Van Reybrouck, Wright, Wolin, Graeber, Bookchin), it maps and analyzes the strategic objectives and organizational forms of the contemporary student–civic protests in Serbia, including assemblies, plenums, blockades, and marches.

Keywords: crisis of liberal democracy, corruption, direct democracy, student and civic protest movement